

Michael Mann, *Fascists*
Cambridge University Press: Καϊήμπριτζ 2004
429 σσ.

Robert Paxton, *The Anatomy of Fascism*
Alfred Knopf: Νέα Ύόρκη 2004
321 σσ.

DYLAN RILEY

ΑΙΝΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΦΑΣΙΣΜΟΥ

Εἶναι ὁ φασισμὸς ἐπαναστατικὸ ἢ ἀντεπαναστατικὸ φαινόμενο; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ χάραζε πάντα τὴν κεντρικὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἄν ὁ φασισμὸς ἦταν ἐπαναστατικὸ φαινόμενο, τότε ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὸν κομμουνισμό, ὡς μιὰ παραλλαγὴ ὁλοκληρωτικῆς πολιτικῆς, καὶ προσφέρει ἕνα ἀκόμη παράδειγμα τῶν καταστροφῶν στὶς ὁποῖες ὁδήγησαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα: τὸν Χίτλερ καὶ τὸν Στάλιν ὡς δίδυμα τέρατα τῆς περιόδου. Ἄν, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ φασισμὸς ἦταν ἀντεπαναστατικός, τότε ἡ θέση του στὴν εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία φαντάζει ἐντελῶς διαφορετικὴ. Ἄντὶ νὰ ἀποτελεῖ προειδοποίηση γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς ἐπαναστατικῆς ιδεολογίας, ἡ ἐπιτυχία του στὴν κατανίκηση τοῦ σοσιαλισμοῦ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔθεσε τὰ θεμέλια γιὰ τὴ μετέπειτα ἐξάπλωση τοῦ φιλελεύθερου-δημοκρατικοῦ καπιταλισμοῦ, μὲ τὴν ἐξάλειψη κάθε ριζοσπαστικῆς ἀπειλῆς γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη πραγμάτων στὴ μεταπολεμικὴ Γερμανία καὶ Ἱταλία ἢ τὴ μεταφρανικὴ Ἱσπανία. Συνεπῶς, οἱ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες τοῦ φασισμοῦ συνδέονται στενὰ μὲ ἐναλλακτικὲς ἀναγνώσεις τῆς ἱστορίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα στὸ σύνολό της.

Ἡ ἐμφάνιση ἀπὸ τὸν Michael Mann καὶ τὸν Robert Paxton δύο νέων βιβλίων σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, ἀμφοτέρων ὑψηλῆς ποιότητος, μὲ τὸν δικό του τρόπο τὸ καθένα, εἰκονογραφεῖ μὲ παραστατικότητα γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ αὐτὸ τὸ σχῆμα. Ὁ Μάνν, ὁ πολυγραφώτερος ἱστορικὸς κοινωνιολόγος στὸν κόσμον, εἶναι περισσότερο γνωστὸς ἀπὸ τὸ ἐπιβλητικὸ ἔργο του *Sources of Social Power* [Πηγὲς κοινωνικῆς ἐξουσίας], τὸ ὁποῖο καλύπτει (ἕως τώρα) τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς νεολιθικοὺς χρόνους ὡς τὴν Belle Époque. Πρόσφατα δὲ παρουσίασε τὴν *Incoherent Empire* [Ἀσυνάρτητὴ Αὐτοκρατορία], μιὰ κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης Μπούς. Ὁ Πάξτον εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἐν ζωῇ ἱστορικοὺς ποὺ ἔχουν μεταβάλει τόσο ἐμφανῶς τὴν ἀντίληψη ἐνὸς ἔθνους γιὰ τὸν ἑαυτό του, μὲ τὸ κλασικὸ του ἔργο τοῦ 1972 *France Vichy: Old Guard and New Order* [Ἡ Γαλλία τοῦ Βισσύ: παλαιὰ φρουρὰ καὶ νέα τάξη πραγμάτων], τὸ ὁποῖο κατέδειξε ὅχι μόνον τὸ εὖρος τῆς κοινωνικῆς ὑποστήριξης πρὸς τὸ καθεστῶς Πεταὶν ἀλλὰ καὶ τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο αὐτὸ ἐπιδίωξε ἐνεργὰ τὴ συνεργασία μὲ τὸ Τρίτο Ράιχ, ἀντὶ ἀπλῶς νὰ ἀναγκάζεται νὰ ὑπακούει στὴ βούλησή του. Δύσκολα πάντως

θὰ μπορούσαν οἱ δύο συγγραφεῖς νὰ φτάσουν σὲ περισσότερο ἀντικρουόμενα συμπεράσματα. Ὁ Μάνν ἐπιμένει ὅτι οἱ φασίστες συνιστοῦσαν μιὰ ἐπαναστατικὴ δύναμη μὲ δραστικὴ ἰδεολογία, συμπαγὴ κοινωνικὴ βάση καὶ ἓνα διακριτὸ σύνολο στόχων, ποὺ θὰ μπορούσαν ἐντέλει νὰ δημιουργήσουν ἓνα καθεστῶς ἀσύμβατο πρὸς τὸν καπιταλισμό. Ὁ Πάξτον, ἀντιθέτως, ἰσχυρίζεται πὼς ὁ φασισμός ἦταν ἓνα ἀντεπαναστατικὸ κίνημα, τοῦ ὁποῖου τὸ ἐννοιολογικὸ συνονθύλευμα ἦταν ἐγγενῶς ὀπορτουνιστικό, καὶ τὸ ὁποῖο ἀνῆλθε στὴν ἐξουσία μόνο συμμαχώντας μὲ τοὺς ἐντρομοὺς συντηρητικοὺς, ἀποδείχθηκε δὲ ἀνίκανο νὰ παραγάγει σταθεροὺς ἢ συνεκτικοὺς πολιτικοὺς θεσμούς. Ποιὰ εἶναι τὰ συγκριτικὰ πλεονεκτήματα τῆς καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς προσεγγίσεις;

Τὸ *Fascists* [Οἱ φασίστες] τοῦ Μάνν εἶναι ἓνα ἐντυπωσιακὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη βιβλίο. Πραγματεῦται ἐπιδέξια καὶ ἀκριβοδίκαια ἓνα τεράστιο ἐμπειρικὸ ὕλικο, ἐνῶ συγχρόνως μὲ σιγουριά –ἂν καὶ μερικὲς φορὲς ἐπιλεκτικά– πορεύεται ἐλισσόμενο μέσα ἀπὸ μιὰ ἀπειλητικὴ ζούγκλα ἀντιμαχόμενων θεωρητικῶν μοντέλων. Μέσα σὲ ὅλα αὐτὰ ὁ Μάνν φιλοτεχνεῖ ἓνα αὐθεντικὸ καὶ στέρεα θεμελιωμένο κεντρικὸ ἐπιχείρημα, ἀφήνοντας νὰ διαφανοῦν πολλὲς ἀπὸ τὶς μοναδικές του ἱκανότητες ὡς κοινωνιολόγου. Εἶναι ἐξαιρετικὸς στὴν παρουσίαση τῶν θρησκευτικῶν καὶ τοπικῶν διαστάσεων τοῦ προβλήματος μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται, καὶ ἐνῶ διατυπώνει σθεναρὰ τὸ ἐπιχείρημά του, παράλληλα φροντίζει νὰ λάβει ὑπόψη του τὰ θετικά στοιχεῖα αὐτῶν ποὺ κρίνει ὡς τὶς σημαντικότερες ἐναλλακτικές. Τὸ βιβλίο χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο τίθεται τὸ ἐρώτημα γιατί «περισσότερο ἀπὸ τὸ μισό, ὅχι ὅμως καὶ τὸ σύνολο, τοῦ σχετικὰ ἀνεπτυγμένου κόσμου καὶ τῆς Εὐρώπης» στράφηκε σὲ μιὰ δεξιά ὀλοκληρωτικὴ κατεύθυνση μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμο, καὶ ἐν συνεχείᾳ γιατί, μέσα στὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ζώνης, ὁ φασισμός ἀναδύθηκε ὡς διακριτὸ ὑποσύνολο τοῦ εὐρύτερου ρεύματος. Ὁ Μάνν συλλαμβάνει τὸν δεξιὸ ὀλοκληρωτισμὸ τῆς ἐποχῆς ὡς ἓνα συνεχές, ἀπὸ τὶς ἡπιότερες ὡς τὶς πιὸ ἀκραῖες παραλλαγές, διακρίνοντας μετὰ αὐτῶν τέσσερις τύπους καθεστώτων, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀντίστοιχες δυνάμεις ποὺ κατεῖχαν οἱ ἐκτελεστικοὶ καὶ νομοθετικοὶ κλάδοι τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, καὶ τὸν βαθμὸ τῆς λαϊκῆς ἐνσωμάτωσης στὴν πολιτικὴ. Αὐτὴ ἡ κατάταξη, ἂν καὶ εὐκρινέστερη ἀπὸ τὶς περισσότερες ἄλλες προσεγγίσεις τοῦ μεσοπολεμικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, ἀκολουθεῖ μιὰ βασικὴ λογικὴ κοινὴ σὲ πολλὰ σχετικὰ ἔργα, ὅσον ἀφορᾷ τῇ διάκριση μετὰ τῶν διαφόρων δεξιῶν καθεστώτων τῆς Νότιας καὶ Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, τὰ ὁποῖα συχνὰ ἀντιτάσσονταν σφοδρὰ στὰ δικά τους τοπικὰ φασιστικὰ κόμματα καὶ τὰ ἴδια τὰ φασιστικὰ καθεστῶτα.

Πιὸ πρωτότυπη εἶναι ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Μάνν γιὰ τὴν ἀνοδο τοῦ δεξιοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ καὶ τὴν –περισσότερο ὀριοθετημένην τοπικὰ– ἐμφάνιση τοῦ φασισμοῦ, ἡ ὁποία, ὅπως ἐπιδιώκει νὰ δείξει, μπορεῖ νὰ γίνῃ πλήρως κατανοητὴ ὑπὸ τοὺς ὅρους τοῦ μοντέλου «ΙΟΣΠ» ποὺ προτείνει γιὰ τὶς τέσσερις πηγές κοινωνικῆς ἐξουσίας: Ἰδεολογικῆς, Οἰκονομικῆς, Στρατιωτικῆς καὶ Πολιτικῆς. Τὸ 1919, οἱ κακουχίες τοῦ πολέμου, ἡ ἐξάρθρωση τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς πολιτικῆς τῶν μαζῶν εἶχε ἀποσταθεροποιήσει σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμὸ ὅλα τὰ εὐρωπαϊκὰ καθεστῶτα. Τὸ πὼς ἐπιδύθηκε ἡ μετέπειτα κρίση, ὑποστηρίζει ὁ Μάνν, ἐξαρτήθηκε ἀπὸ δύο παράγοντες: τὴ φύση τῶν προϋπαρχόντων πολιτικῶν συσχετισμῶν καὶ τὸν βαθμὸ τῆς μακροπρόθεσμης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Σὲ «δυσδικὰ» κράτη –ὅπου δηλ. ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ νομοθετικὴ, ἢ δὲν ὑπῆρχε κυβερνητικὴ ἐναλλαγὴ τῶν κομμάτων– οἱ συντηρητικὲς δυνάμεις, φοβούμενες τὴ μαζικὴ πολιτικὴ συμμετοχὴ ὡς ἀπειλὴ στὴν παραδοσιακὴ «οὐδετερότητα» τοῦ κράτους, ὑπέπεσαν στὸν πειρασμὸ νὰ καταφύγουν στὴ διὰ τῆς πυγμῆς διακυβέρνηση ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Σὲ κράτη ὅπου προπολεμικὰ τὰ κοινοβούλια κατεῖχαν κυρίαρχη θέση, ἡ κρίση ἔλαβε τὴ μορφὴ ἐντονότερου κομματικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ διαίρεση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου ἀνάμεσα σὲ δημοκρατικὸ Βορρὰ καὶ Δύση καὶ ὀλοκληρωτικὸ Κέντρο, Νότο καὶ Ἀνατολή.

Ὁ Μάνν, μετὰ τὴ διαμόρφωση αὐτοῦ τοῦ εὐρύτερου γεωπολιτικοῦ σχήματος, στὸ δεύτερο καὶ κατὰ πολὺ ἐκτενέστερο τμῆμα τοῦ βιβλίου του προχωρᾷ σὲ τέσσερις ὑποθέσεις ἐργασίας ὅσον ἀφορᾷ τὰ φασιστικὰ κινήματα στὴν Ἰταλία, τὴ Γερμανία, τὴν Αὐστρία, τὴν Οὐγγαρία, τὴν Ρουμανία καὶ τὴν Ἰσπανία. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὁ Μάνν στενεύει δραστικά τὴν ἐστίαση τοῦ ἐνδιαφέροντός του. Ἡ ἰδεολογικὴ ἐξουσία καθίσταται τὸ κεντρικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἀνάδυσης τοῦ φασισμού ἐντὸς τῆς γεωγραφικῆς ζώνης τῶν αὐταρχικῶν καθεστώτων. Στὴν οὐσία, ὁ Μάνν ἱσχυρίζεται πὺς ἡ φασιστικὴ ἰδεολογία εὐαγγελιζόταν τὴν «ὑπέρβαση» τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης, γοητεύοντας ἕναν «ἐθνοκρατικὸ» πυρήνα τῶν ἐκλογικῶν σωμάτων, ἔξω ἀπὸ τοὺς κύριους πρωταγωνιστὲς τοῦ βιομηχανικοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Αὐτὸς ὁ ἱσχυρισμὸς συνεπάγεται δύο ἐξίσου σημαντικὰ ἀρνητικὰ ἐπιχειρήματα. Τὸ πρῶτο εἶναι πὺς ἡ κοινωνικὴ βάση τοῦ μαζικοῦ φασιστικοῦ φαινομένου ἦταν δομικὰ ἀταξική, ὅχι ἀπλῶς ἐπειδὴ στρατολογοῦσε μέλη ἀπ' ὅλα πραγματικὰ τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ἀλλὰ προπάντων ἐπειδὴ χαρακτηριζόταν κατεξοχὴν ἀπὸ ὁμάδες ἐκτὸς τῶν κύριων ταξικῶν δυνάμεων τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας — τῶν βιομηχάνων καὶ τῶν κεφαλαιούχων ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, τῆς ὀργανωμένης ἐργατικῆς δύναμης ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα εἶναι πὺς ὁ φασισμὸς δὲν ἀποτελοῦσε ἀντίδραση σὲ κάποια ἀξιοσημείωτη ἀπειλὴ ἀπὸ τὰ ἄριστερά. Συνεπῶς ὁ φασισμὸς δὲν ἦταν ἀντεπανόσταση οὔτε εἶχε ρίζες στοὺς βασικοὺς ταξικοὺς ἀνταγωνισμούς. Ὁ Μάνν παρέχει μιὰ πληθώρα συναρπαστικῶν λεπτομερειῶν σχετικὰ μὲ τὰ κινήματα ποὺ γέννησε ὁ φασισμὸς, ἀλλὰ ἀσχολεῖται ἐλάχιστα στὸ βιβλίο αὐτὸ μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν καθεστώτων ποὺ αὐτὸς ἐγκαθίδρυσε, ἐγχείρημα ποὺ ἀφήνει γιὰ κάποιο ἐπόμενο βιβλίο. Οὐσιαστικά, ἡ περιγραφή στὸ βιβλίο του σταματᾷ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ κατῳφλι τῆς ἐξουσίας.

Τὸ *Anatomy of Fascism* [Ἀνατομία τοῦ φασισμού] τοῦ Πάξτον συνιστᾷ σχεδὸν τὴν πλήρη ἀντίθεση, ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο, πρὸς τοὺς *Φασίστες* τοῦ Μάνν. Ἄν καὶ ἔχει περίπου τὴ μισὴ ἔκταση τοῦ ἔργου τοῦ Μάνν, καλύπτει ἕνα πολὺ ἐκτενέστερο ἱστορικὸ διάστημα, ἀπὸ τὶς πρῶτες ρίζες ὡς τὴν τελικὴ κατάρρευση τῶν δύο μεγαλύτερων εὐρωπαϊκῶν φασιστικῶν κινήματων στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία, μὲ σημαντικὲς παρεκβάσεις σὲ ἥσσονα κινήματα ἄλλων χωρῶν. Ὁ Πάξτον, ὅπως ὁ Μάνν, δάμασε ἕνα ἐντυπωσιακὸ φάσμα ὕλικοῦ, φέρνοντάς το σὲ ἰδιαίτερα σαφὴ καὶ βολικὰ ὅρια. Ὅμως, ἀντὶ νὰ συμπαραθέτει μιὰ σειρὰ ἀναφορῶν περιπτώσεων, ὁ Πάξτον κατασκεύασε μιὰ κομψὴ ἀναλυτικὴ ἀφήγηση, ὅχι λιγότερο συγκριτικὴ, ἀλλὰ μὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἐστίαση, ποὺ ἀποφέρει ἕνα κεντρικὸ ἐπιχείρημα σὲ ἀπόλυτη διάσταση μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μάνν. Οἱ διαφορὲς ἀρχίζουν μὲ τὸ κεντρικὸ ἐρώτημα ποὺ διατυπώνει ὁ Πάξτον. Στὴν *Ἀνατομία τοῦ φασισμού* τὸ ἐρώτημα εἶναι: «Γιὰτί (φασιστικὰ) κινήματα παρόμοιας ἐμπνευσης ἔχουν τόσο διαφορετικὰ ἀποτελέσματα σὲ διαφορετικὲς κοινωνίες;» — δηλαδὴ, ἐπιτυχία στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία, σὲ σύγκριση μὲ τὶς πιὸ περιπετειώδεις ἢ καὶ ἀποτυχημένες ἐπιδόσεις ποὺ καταγράφηκαν ἄλλου. Μὲ δεδομένο τὸ ἀκαδημαϊκὸ του ὑπόβαθρο, δὲν ξενίζει ὅτι ὁ χρόνος ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς μελέτης τοῦ Πάξτον, κατὰ τρόπο ποὺ δὲν ἰσχύει στὸν Μάνν. Ὅμως, πράγμα ὅχι σύνθετος γιὰ ἱστορικὸ, ὁ σχεδιασμὸς τῆς ἔρευνας τοῦ Πάξτον φιλοτεχνεῖται ἐννοιολογικὰ μὲ ἕναν ἰδιαίτερα εὐστοχὸ καὶ διαυγὴ τρόπο. Ὁ πυρήνας τῆς ἀνάλυσής του ἱχνηλατεῖ προσεκτικὰ τὴν πορεία τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ φασισμού μέσα ἀπὸ πέντε διακριτὰ στάδια: τὴ δημιουργία τῶν κινήματων, τὴν ἐδραίωσή τους στὸ πολιτικὸ σύστημα, τὴν κατάρρευση τῆς ἐξουσίας, τὴν ἀσκήση τῆς ἐξουσίας καὶ τὴ διαδρομὴ τους ὡς καθεστώτων.

Ὁ Πάξτον ἀρχίζει μὲ τὴν ἀναγνώριση τεσσάρων γενικῶν προϋποθέσεων ποὺ διαμορφώνουν τὸ σκηνικὸ αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζει «ἐποχὴ» τοῦ φασισμού: τὴν ἐμπειρία τοῦ Α' Παγκοσμίου πολέμου, τὴ νίκη τῆς Μπολσεβίκικης Ἐπανάστασης, τὴν ἄνοδο τῶν μαζικῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων καὶ τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς ρεπερτορίου πολιτισμικῶν θεμάτων ποὺ ἐξαίρουν τὶς ἀξίες τῆς φυλῆς, τῆς κοινότητος

ἢ τοῦ ἔθνους, ὑπεράνω τοῦ ατόμου καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Στρεφόμενος στὴν ἀνάλυση τοῦ διαφορετικοῦ βαθμοῦ στὸν ὁποῖο τὰ φασιστικά κινήματα ἔγιναν οὐσιαστικοὶ παῖκτες στὰ ἀντίστοιχα πολιτικά συστήματα, σκιαγραφεῖ ἐπιδέξια τὴν ἐπιτυχία τῶν Ἱταλῶν καὶ Γερμανῶν φασιστῶν στὸ νὰ παρεμβληθοῦν σὲ μιὰ « διαγωνιο » ταξικὴ σύγκρουση ποὺ ἔφερνε ἀντιμέτωπους τοὺς σοσιαλιστὲς τῶν πόλεων (καὶ τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν, στὴν περίπτωσή τῆς Ἱταλίας) μὲ τοὺς συντηρητικοὺς μικρομεσαίους ἀγρότες, καθὼς καὶ τὴν ἀποτυχία τῶν Γάλλων νὰ πράξουν τὸ ἴδιο. Τὸ γενικὸ τοῦ ἐπιχειρήμα ἐπ' αὐτοῦ εἶναι πὼς γιὰ νὰ καταστοῦν ὑπολογίσιμη πολιτικὴ δύναμη, τὰ φασιστικά κινήματα ἔπρεπε νὰ θεμελιώσουν μιὰ συμμαχία μεταξὺ τῶν μικρομεσαίων καλλιεργητῶν καὶ ὀρισμένων στοιχείων τῶν ἀστικῶν κέντρων, στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀσθενῶς θεσμοθετημένης φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Τὸ τρίτο στάδιο τοῦ Πάξτον ἐστιάζει πρὸς συγκεκριμένα στὴν Ἱταλία καὶ τὴ Γερμανία, καὶ θέτει τὸ ἐρώτημα πὼς πραγματικά οἱ φασίστες, ἐφόσον εἶχαν ἀποκτήσει ἔρεισμα στὸ πολιτικὸ σύστημα, ἀνῆλθαν στὴν ἐξουσία μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ συστήματος αὐτοῦ. Διότι δὲν ἀπέκτησαν τὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους μόνοι τους, εἴτε μὲ ἐκλογικὴ νίκη εἴτε μὲ ἔνοπλο πραξικόπημα. Μᾶλλον ὁδηγήθηκαν στὴν ἐξουσία ἀπὸ ἕνα συντηρητικὸ καθεστῶς. « Ὁ Μουσσολίνι καὶ ὁ Χίτλερ κλήθηκαν νὰ ἀναλάβουν τὴν ἡγεσία τῆς κυβέρνησης ἀπὸ κάποια ἀνώτατη κρατικὴ ἀρχὴ κατὰ τὴ νόμιμη ἄσκηση τῶν ἐπίσημων ἀρμοδιοτήτων της, κατόπιν παραίνεσης πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν συμβούλων ». Ἀντιθέτως, στὴ Ρουμανία καὶ τὴν Αὐστρία, ὅπου ἐπίσης ἀναπτύχθηκαν μαζικὰ φασιστικά κινήματα, συνεντρίβησαν ἢ καθυποτάχθηκαν ἀπὸ τὶς συντηρητικὲς δυνάμεις. Ὁ Πάξτον καθιστᾷ σαφὲς πὼς τὸ κρίσιμο ἐρώτημα εἶναι κατὰ συνέπεια τὸ ἑξῆς: κάτω ἀπὸ ποιὲς προϋποθέσεις φάνηκαν οἱ συντηρητικοὶ πρόθυμοι νὰ καλέσουν τὰ φασιστικά κόμματα στὴν ἐξουσία; Ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἀναμφίλεκτη. Μόνο στὶς χώρες ὅπου οἱ συντηρητικοὶ αἰσθάνονταν νὰ ἀπειλοῦνται ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ πρόκληση τῆς σοσιαλιστικῆς Ἀριστερᾶς καὶ δὲν εἶχαν ἐπαρκὴ ἐμπιστοσύνη στὴ χρῆση τῶν παραδοσιακῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους, ἦταν πιθανὸν νὰ συμβεῖ κάτι τέτοιο.

Ὁ Πάξτον στὸ σημεῖο αὐτὸ προχωρᾷ στὴν ἐξέταση τῶν ἐντάσεων στὸ ἐσωτερικὸ τῶν φασιστικῶν συστημάτων ἐξουσίας, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὰ κινήματα σταθεροποιήθηκαν στὴν ἐξουσία. Τρεῖς κεντρικὲς συγκρούσεις χαρακτηρίζουν τὸ ἰταλικὸ καὶ τὸ γερμανικὸ καθεστῶς: οἱ τριβὲς μεταξὺ τῶν φασιστῶν καὶ τῶν συντηρητικῶν, μεταξὺ τοῦ ἡγέτη καὶ τοῦ κόμματος, καὶ μεταξὺ τοῦ κόμματος καὶ τοῦ κράτους. Στὸ Βερολῖνο, ὑποστηρίζει ὁ Πάξτον, ἡ πρώτη σύγκρουση διευθετήθηκε ἄμεσα πρὸς ὄφελος τῶν φασιστῶν, στὴ Ρώμη ὁμως τελικὰ πρὸς ὄφελος τῶν συντηρητικῶν, ἐν μέρει λόγῳ τῆς διατήρησης τοῦ ρόλου τῆς ἰταλικῆς μοναρχίας. Ἡ δεύτερη σύγκρουση κατέληξε μὲ τὴ συγκέντρωση πολὺ μεγαλύτερης δυνάμεως στὰ χέρια τοῦ ἡγέτη στὴ Γερμανία ἀπ' ὅ,τι στὴν Ἱταλία. Ἡ ἔκβαση τῆς τρίτης σύγκρουσης ἔκλινε περισσότερο πρὸς τὸ κράτος στὴν Ἱταλία καὶ πρὸς τὸ κόμμα στὴ Γερμανία. Ὁ Πάξτον ὁλοκληρώνει τὴ σύγκριση μὲ τὴν ἐξέταση τῆς δυναμικῆς τῶν δύο καθεστώτων. Συμπεραίνει πὼς αὐτὰ ριζοσπαστικοποιήθηκαν πραγματικά μόνο ὅταν οἱ κατακτητικοὶ πόλεμοι ἄνοιξαν τὸ πεδίο σὲ νέες περιοχὲς στὶς ὁποῖες τὸ κόμμα, ἀποδεδειγμένο ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ ἐγχώριου κράτους, κέρδισε τὸν ἀπόλυτο σχεδὸν ἐπιτόπιο ἔλεγχο: στὴν Αἰθιοπία, τὴν Πολωνία καὶ τὶς κατεχόμενες περιοχὲς τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀποκάλυψαν τὰ ὅρια τους: ἑκατομμύρια ἀνθρωποὶ βρῆκαν τὸν θάνατο στὰ χέρια τους, ὅμως δὲν δημιουργήθηκε καμιά διοίκηση μὲ κάποια συνοχή.

Πὼς εἶναι δυνατόν νὰ συγκριθοῦν οἱ δύο συνολικὲς προσεγγίσεις τοῦ Μάνν καὶ τοῦ Πάξτον, ἐφόσον αὐτὲς παρουσιάζουν τόσο διαφορετικὲς ἐκτιμήσεις τῆς ἰδεολογικῆς ἰσχύος, τῆς κοινωνικῆς βάσης καὶ τῶν πολιτικῶν καθεστώτων τοῦ φασισμού; Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Μάνν στὴν ἀποφασιστικὴ σημασία τῆς φασιστικῆς ἰδεολογίας τὸν τοποθετεῖ κοντὰ στὸν George Mosse καὶ τὸν Zeev Sternhell, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ὑποστηρίξει πὼς ὁ φασισμὸς διέθετε δογματικὴ συνοχὴ ὄχι λιγότερο βάσιμη ἀπὸ αὐτὴν ἄλλων μεγάλων

λων «-ισμῶν», ιδιαίτερα τοῦ σοσιαλισμοῦ. "Ὁμως, ὁ τρόπος ποὺ τὸ περιγράφει αὐτὸ ὁ Μάνν εἶναι ἀπὸ μία ἀποψη κάπως πιδὸ προσγειωμένος. "Ὁ «φασισμός», γράφει, «εἶναι ἡ ἐπιδίωξη ἑνὸς ὑπερβατικοῦ καὶ καθαρτικοῦ ἔθνοκρατισμοῦ μέσω τοῦ παραστρατιωτισμοῦ». Ὡς φαίνεται, αὐτὴ ἡ διατύπωση δείχνει νὰ συνδυάζει μιὰ ἰδεολογία (ἔθνο-κρατισμός) μὲ μιὰ τακτική (παραστρατιωτισμός), ἀλλὰ ὁ Μάνν θεωρεῖ καὶ τὴν τελευταία ἐπίσης ὡς «ἄζια». Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀντίρρηση ὡς πρὸς τὸ μέρος τοῦ ὅρισμοῦ ποὺ ἀφορᾷ τὴν τακτική. "Ὁ κλασικὸς φασισμὸς ἐπινόησε τὴν κομματικὴ πολιτοφυλακὴ ὡς ἐναλλακτικὴ μορφή πολιτικῆς ὁργάνωσης, καὶ αὐτὸ τοῦ προσέφερε ἕνα τεράστιο πλεονέκτημα σὲ σχέση μὲ ὅλους τοὺς ἀνταγωνιστές του. Ἀποτελεῖ προσὸν τοῦ Μάνν ὅτι τὸ διέκρινε αὐτὸ καθαρότερα ἀπ' ὅσο πολλοὶ ἄλλοι κοινωνιολόγοι.

"Ὁμως τὸ κύριο βάρος τοῦ ὅρισμοῦ τοῦ Μάνν πέφτει στὶς ἰδεολογικὲς ἀντιλήψεις κατὰ μία περισσότερο παραδοσιακὴ ἔννοια. «Γιὰ νὰ κατανοήσω τὸν φασισμό», δηλώνει, «ὑιοθετῶ τὴ μεθοδολογία νὰ παίρνω τὶς φασιστικὲς ἄψεις στὰ σοβαρά». Λίγοι συγγραφεῖς ἔχουν ἀσχοληθεῖ τόσο ἐπίμονα μὲ τὴν ἰσχύ τῆς φασιστικῆς ἰδεολογίας. «"Ὁ φασισμός», μᾶς λέει, «ἦταν ἕνα κίνημα ὑψηλῶν ἰδανικῶν, ἱκανὸ νὰ πείσει μιὰ σημαντικὴ μερίδα δύο γενεῶν νέων ἀνθρώπων ὅτι μπορούσε νὰ ἐπιφέρει μιὰ ἁρμονικότερη κοινωνικὴ τάξη». "Ὁ Μάνν πιστεύει πὼς μόνιμη ἀνεπάρκεια τῶν μαρξιστικῶν προσεγγίσεων στὸν φασισμό ὑπῆρξε ἡ ἀδυναμία τους νὰ κατανοήσουν τὴν ἰσχυρὴ ἔλξη ποὺ ἀσκοῦσαν αὐτὰ τὰ ἰδανικά, καταλήγοντας στὸ ἀδιέξοδο μιᾶς ταξικῆς ἀνάλυσης καταδικασμένης σὲ ἀποτυχία ὡς *ἐρμηνευτικῆς* κοινωνιολογίας τοῦ φασισμοῦ. Τέτοιοι ἀναλυτὲς εἶδαν τὸν φασισμό «ἀπ' ἔξω», ὀπτικὴ ποὺ θὰ σήμαινε καὶ πολλὰ πράγματα στοὺς φασίστες, οἱ ὅποιοι ἀπέρριπταν τὶς ταξικὲς θεωρίες, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη πλευρὰ τοῦ μαρξισμοῦ. Γιὰ τὸν Μάνν ὁ ἄξονας τῆς χαρακτηριστικῆς τους θεώρησης ἦταν ἡ ἰδέα τῆς ὑπερβάσης. «"Ὁ φασιστικὸς ἔθνοκρατισμός», ὅπως τὸν ὀνομάζει, «θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ὑπερβεῖ τὴν κοινωνικὴ διαπάλη, καταστέλλοντας πρῶτα αὐτοὺς ποὺ ὑποδαύλιζαν τὴ σύγκρουση – καὶ ἔπειτα ἐνσωματώνοντας τὶς τάξεις καὶ τὶς λοιπὲς ὁμάδες συμφερόντων σὲ κρατικὸς κορπορατιστικὸς θεσμούς». Αὐτὴ ἡ διατύπωση φαίνεται πὼς ἀντλεῖται κυρίως ἀπὸ τὸ *ἰταλικὸ* φασιστικὸ δόγμα τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας τοῦ '20 καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ '30, ἂν καὶ οἱ ἰδεολογικὲς πηγὲς ἐδῶ δὲν ἐξηγοῦνται μὲ προσοχή. "Ὁπως ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάνν, ἐλάχιστα σημεῖα τοῦ ναζιστικοῦ δόγματος θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς ὑπερβάση τῶν τάξεων: «"Ἡ μορφή τοῦ μελλοντικοῦ Ράιχ ἀφῆθηκε στὸν Χίτλερ, καὶ αὐτὸς δὲν ἦταν καὶ ιδιαίτερα συγκεκριμένος».

Πόσο πειστικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ περιγραφή τῆς φασιστικῆς ἰδεολογίας; Πάσχει ἀπὸ δύο ἀδυναμίες. "Ἡ πρώτη εἶναι ἀπλῶς ὅτι, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ «ταξικὴ ὑπερβάση» ἐπαιξε κάποιον ρόλο στὶς ἀντιλήψεις τῶν μελανοχιτώνων ἢ τῶν φαιοχιτώνων, αὐτὸ ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ὑπερβεῖ ὁ φασισμὸς δὲν ἦταν στὴν πραγματικότητα ἡ τάξη ὡς κοινωνιολογικὸ γεγονός, ἀλλὰ ἡ φιλελεύθερη θεσμοποίησή της. Οἱ ἰταλικὲς δοξασιεῖς, πάντα περισσότερο συγκροτημένες ἀπὸ τὶς γερμανικὲς, ἦσαν ἀπερίφραστες ἐπ' αὐτοῦ. "Ὁ Giuseppe Bottai, ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους θεωρητικὸς τοῦ καθεστώτος, ἦταν ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κατέστησε τὸ σημεῖο περισσότερο σαφές. Σὲ μιὰ συλλογὴ δοκιμῶν ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1928, ἀποδεχόταν ὅτι ἡ σύγκρουση μεταξὺ τῶν οικονομικῶν συμφερόντων ἦταν μιὰ φυσιολογικὴ καὶ ὑγιὲς διαδικασία. Τὸ πρόβλημα ἦταν νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὅτι δὲν θὰ ἀπειλοῦσε οὔτε θὰ ἔβλαπτε τὸ κράτος. «"Ὅταν λέμε πὼς στὴν Ἰταλία ὑπάρχει μᾶλλον συνεργασία τῶν τάξεων παρὰ πάλη τῶν τάξεων», ἔγραφε ὁ Μποττάι, «ὅπωςδήποτε δὲν ἐννοοῦμε ὅτι τὰ συμφέροντα ποὺ διαχωρίζουν ἄτομα καὶ κατηγορίες δὲν ὑφίστανται. "Ὁ κορπορατισμὸς εἶναι μιὰ ἔννοια ἐπαρκῶς ρεαλιστικὴ, ὥστε νὰ μὴν ὑποκύπτει σὲ τέτοιες αὐταπάτες». "Ὁμως, πέρα ἀπὸ αὐτὸ, ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ σοβαρὴ χρονολογικὴ δυσχέρεια στὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Μάνν. Πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ὑπάρχουν ἀνεπαρκῆ στοιχεῖα γιὰ νὰ στηρίζει κανεὶς τὴν ὑπόθεσή του ἀκόμα καὶ στὴν Ἰταλία. Εἶναι σχεδὸν

ἀναπόφευκτο τὸ συμπέρασμα ὅτι μεγάλο μέρος τοῦ φασιστικοῦ δόγματος ἦταν μιὰ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ αὐθαίρετη ἱστορία. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς ἡ φασιστικὴ ἰδεολογία ἦταν ἄνευ σημασίας. Ὁ Μάνν ἀναμφισβήτητα ἔχει δίκιο ποὺ δίνει ἔμφαση στὴν ἰδιόμορφη συγχώνευση μιᾶς λατρείας τῆς βίας με μιὰ κραυγαλέα συμβολιστικὴ ὡς τὸ ὑπνωτιστικὸ στοιχεῖο τοῦ φασισμού. Αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο παραλείπει νὰ ἀσχοληθεῖ εἶναι τὸ κρίσιμο ζήτημα τῆς τυπικῆς σχέσης μεταξὺ τῶν «ἀξιών» καὶ τῆς δράσης, μεταξὺ τῆς θεωρίας καὶ τῆς πρακτικῆς στὰ φασιστικὰ κινήματα.

Ὁ Πάξτον δείχνει πολὺ περισσότερο σκεπτικισμό ἀπέναντι στοὺς φασιστικοὺς ἰσχυρισμοὺς περὶ δογματικῆς συνοχῆς ἀπὸ τὸν Μάνν. Ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιζαν τὰ προγράμματα καὶ τὸ δόγμα στὸν φασισμό εἶναι, ὅπως γράφει, «θεμελιωδῶς ἀνόμοιος πρὸς τὸν ρόλο ποὺ αὐτὰ παίζουν στὸν συντηρητισμό, τὸν φιλελευθερισμό καὶ τὸν σοσιαλισμό». Διότι ὁ φασισμὸς δὲν ἐπικαλέστηκε ἀποδείξεις ἢ καθολικὲς ἀλήθειες, στὴν πραγματικότητα συχνὰ περιγελοῦσε τὴν ἴδια τὴν ἔννοιά τους. Ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο βασίστηκε ἀντ'αὐτῶν ἦταν ἡ συναισθηματικὴ κινητοποίηση πίσω ἀπὸ τὸ χάρισμα τῶν ἡγετῶν του, καὶ ἡ ἀναφορά στὸ πεπρωμένο τῆς φυλῆς ἢ τοῦ ἔθνους. «Ἡ ὀρθότητα τοῦ φασισμού δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀλήθεια ὅποιασδήποτε πρότασης προωθήθηκε στὸ ὄνομά του», γράφει ὁ Πάξτον. Ἀντὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἀνασυγκροτήσουμε μιὰ συνεκτικὴ προγραμματικὴ ἀντίληψη μέσα ἀπὸ τὶς ἀντιφατικὲς του διατυπώσεις, ὁ Πάξτον ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι πιὸ οὐσιαστικὸ νὰ σκιαγραφήσουμε τὸν φασισμό σὲ σχέση μὲ τὴ μεταβαλλόμενη δομὴ τῶν πολιτικῶν περιστάσεων καὶ τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων μὲ τὶς ὁποῖες βρέθηκε ἀντιμέτωπος. Ὅχι ὅτι αὐτὸς ἦταν ποτὲ ἓνα γνήσια πραγματιστικὸ φαινόμενο. Μιὰ παρόρμηση πρὸς τὴν ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ κυριαρχία ἦταν ἐγγενὴς στὸν φασισμό, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Ὅμως, καμία φιλοσοφικὴ δομὴ ἄξια λόγου δὲν ἀπέρρευσε ἀπὸ τὸν φασισμό, τοῦ ὁποῖου ἡ ἰδεολογία ποτὲ δὲν ἔλαβε «ἰδεολογικὴ ὑποστήριξη ἀπὸ κανέναν θεμελιωτὴ ἐνὸς συστήματος, ὅπως ὁ Μάρξ, ἢ ἀπὸ κάποια ἐξέχουσα κριτικὴ διάνοια, ὅπως ὁ Mill, ὁ Burke ἢ ὁ Tocqueville».

Τὸ «ξεφούσκωμα» ἀπὸ τὸν Πάξτον τοῦ σθένους τοῦ φασιστικοῦ δόγματος ὡς συνόλου ὑψηλῶν στόχων καὶ πειστικῶν ἀντιλήψεων εἶναι ἓνα ἀποτελεσματικὸ ἀντίδοτο στὴν ἐξιδανίκευσή τους ἀπὸ τὸν Μάνν. Ὁ Sternhell καὶ ἄλλοι προσπάθησαν, βέβαια, νὰ κατασκευάσουν ἐντυπωσιακὰ πνευματικὰ γε-νεαλογικὰ δέντρα τῆς φασιστικῆς ἰδεολογίας. Ὅμως, αὐτὰ τείνουν νὰ βασίζονται σὲ βεβιασμένα συμπεράσματα γιὰ ἑτερόκλητους προδρόμους προηγούμενων ἐποχῶν, ἀπὸ τὸν Gobineau ὡς τὸν Nietzsche. Ὁ φασισμὸς ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἀνῆλθε στὴν ἐξουσία ὄντως προσέλκυσε τουλάχιστον δύο χαρισματικοὺς διανοητὲς ποὺ τοῦ πρόσφεραν νομιμοποίηση, τὸν Giovanni Gentile καὶ τὸν Carl Schmitt. Ὅμως, σὲ κάθε περίπτωση, ἡ προσχώρηση προέκυψε *ex post facto*. Κανένας τους δὲν ἄσκησε ἰκανὴ ἐπιρροή στὰ καθεστῶτα ποὺ ὑπηρέτησαν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, αὐτὴ ἡ ἀπουσία συστηματικῆς θεωρίας, σὲ ἀντίθεση πρὸς ἄλλα θεωρητικὰ συστήματα, ἦταν περισσότερο τὸ σύμπτωμα παρὰ ὁ ὀρισμὸς τῆς πραγματικῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ φασισμού καὶ τῶν ἀντιπάλων του. Αὐτὸ ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ὁ φασισμὸς ἦταν, ὅπως ὀρθὰ σημειώνει ὁ Πάξτον, ἓνας ριζοσπαστικὸς *μὴ προγραμματικὸς* τύπος πολιτικῆς σκέψης. Ὁ φιλελευθερισμὸς, ὁ σοσιαλισμὸς καὶ ὁ συντηρητισμὸς βασίζονται ἀπὸ θέση ἀρχῆς σὲ γνωστὰ ἀξιολογήσιμους ἰσχυρισμοὺς σχετικὰ μὲ τὴν παρούσα κατάσταση τοῦ κόσμου καὶ τὶς μελλοντικὲς του δυνατότητες. Γι'αὐτοὺς, εἶναι φυσικὸ νὰ γίνεται λόγος γιὰ μιὰ σχέση μεταξὺ μέσων καὶ σκοπῶν, τακτικῶν ἢ στρατηγικῆς καὶ τῶν ἐπιδιωκόμενων στόχων.

Ἡ φασιστικὴ ἰδεολογία δὲν διαθέτει αὐτὴ τὴ δομὴ. Ἦταν μάλλον μιὰ ἐμμενῆς μορφὴ πολιτικοῦ «σκέπτεσθαι», ὅπου ἡ τακτικὴ —προπάντων ἡ βία— καταλάμβανε τὴ θέση τῶν ἀξιών, ἀντὶ τοῦ σκαλοπατιοῦ γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἐνὸς θετικοῦ πολιτικοῦ προγράμματος ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸ ἐπιστέγασμα (σὰν τὸν «ὀργανικὸ ἐθνοκρατισμὸ» τοῦ Μάνν). Ὅπως τὸ θέτει ὁ Τζεντίλε, ὁ φασισμὸς «δὲν εἶναι μιὰ ἰδεολογία ποὺ σκέφτεται ἀφ' ἑαυτῆς, ἀλλὰ μάλλον μιὰ φιλοσοφία ποὺ δρᾷ ἀφ' ἑαυτῆς, καὶ συνεπῶς

μια φιλοσοφία που αναγγέλλει και επιβεβαιώνει τον έαυτό της όχι με θεωρητικές διατυπώσεις αλλά με δράση». Αντίθετα προς τον σοσιαλισμό, ο φασισμός δεν ισχυρίζεται ότι θα μετατρέψει τις αντικειμενικές ιστορικές δυνατότητες σε πολιτικό πρόγραμμα. Ανέλαβε δράση ο ίδιος ως η άμεση πραγμάτωση του δόγματός του. Από εδώ προκύπτει ότι μια έρμηνευτική κοινωνιολογία που καταλογίζει τις φασιστικές πράξεις σε ένα σύνολο γενικότερων στόχων –σε «ήθικα απόλυτα», όπως τα περιγράφει ο Μάιν– κινδυνεύει να μην αντιληφθεί πολλά από τον χαρακτήρα της ίδιας της φασιστικής αντικειμενικότητας.

Και οι κοινωνικές βάσεις του φασισμού; Ο πλέον πρωτότυπος ισχυρισμός του Μάιν είναι ότι εντόπισε γι' αυτόν έναν διακριτό πυρήνα έκλογικού άκροατηρίου, σε όλες τις περιπτώσεις που μελέτησε, ανάμεσα σε ανθρώπους υψηλής μόρφωσης, δημόσιους υπαλλήλους και οικονομικούς τομείς που συνδέονται με το κράτος. Αυτές οι ομάδες, διατείνεται, αποτέλεσαν τους φυσικούς φορείς της φασιστικής ιδεολογίας, διότι «από την κάπως παράμερη όπτική τους γωνία αντιμετώπιζαν την πάλη των τάξεων με αποστροφή και ευνουϊσαν ένα κίνημα που υποστήριζε ότι θα την υπερβεί». Ός προς το πρώτο, ελάχιστη αμφιβολία υπάρχει για το μέγεθος του εμπειρικού επιτεύγματος του Μάιν. Ούτε και το πλέον φιλόδοξο έργο στο πεδίο της συγκριτικής μελέτης του φασισμού δεν έχει αποπειραθεί να συγκεντρώσει συστηματικά στοιχεία για τα μέλη των φασιστικών κομμάτων και των παραστρατιωτικών οργανώσεων σε έξι χώρες. Το βιβλίο θα αποτελέσει χρυσωρυχείο για περαιτέρω εργασία στο πεδίο αυτό τα επόμενα χρόνια. Τουτό δεν σημαίνει την αποδοχή κάθε συμπεράσματος που απορρέει από τα προσωπικά εύρηματα του συγγραφέα. Έδώ χρειάζονται κάποιες επιφυλάξεις. Η πρώτη είναι ότι για να ευσταθεί ή αποψη του Μάιν, πρέπει αυτός να αποδείξει ότι οι κοινωνικοί πυρήνες τους οποίους αποκαλεί «έθνοκρατιστικούς», υπεραντιπροσωπεύονταν στα φασιστικά κόμματα, *συγκριτικά με άλλα πολιτικά κόμματα*. Το αποδεικνύει αυτό; Η συγκέντρωση αξιόπιστων πληροφοριών για τα φασιστικά κόμματα μέσα από ένα τέτοιο φάσμα περιπτώσεων ήταν ήδη κάτι αρκετά δύσκολο. Η συνάντησή τους με κρίσιμων στοιχείων και για άλλα κόμματα ίσως θεωρούνταν σχεδόν αδύνατη, όμως ο Μάιν σχεδόν τα καταφέρνει. Τα αποτελέσματα, ωστόσο, δεν δείχνουν να επιβεβαιώνουν τον αρχικό του ισχυρισμό ιδιαίτερα καλά. Θα περίμενε κανείς πως τουλάχιστον οι δημόσιοι υπάλληλοι θα υπεραντιπροσωπεύονταν στις τάξεις του φασισμού, σε αντίθεση προς τα άλλα κόμματα. Όμως τα τεκμήρια από την Ιταλία δείχνουν πως το καθολικό Partito Popolare (Λαϊκό Κόμμα) διέθετε ένα υψηλότερο ποσοστό δημοσίων υπαλλήλων απ' ό,τι θα μπορούσε να έχει υπό τον έλεγχο του ο Μουσολίνι. Τα γερμανικά δεδομένα δείχνουν ότι οι ναζί είχαν αναλογικά περισσότερα κομματικά μέλη μεταξύ των δημοσίων υπαλλήλων απ' ό,τι τα κόμματα της Αριστεράς αλλά και ότι τα υπόλοιπα κόμματα της Δεξιάς είχαν μεγαλύτερα ποσοστά απ' ό,τι οι ναζί στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Στην Ουγγαρία οι βουλευτές του Ακροβελούς Σταυρού*, που εκλέχτηκαν το 1933, είχαν πολύ μικρότερες πιθανότητες να είναι δημόσιοι υπάλληλοι από εκείνους στα κυβερνητικά έδρανα. Η κατάληξη από αυτά τα εύρηματα είναι, τουλάχιστον, αμφίσημη. Δεν φαίνεται να αποδεικνύουν ότι το κρίσιμο στελεχικό δυναμικό του φασισμού ήταν ιδιαίτερα «έθνοκρατιστικό». Μάλλον κατατείνουν σε ένα μετριοπαθέστερο συμπέρασμα, ότι τα κόμματα της Δεξιάς γενικά είχαν καλή απόδοση στα έκλογικά άκροατήρια που συνδέονταν με το κράτος.

Αν λοιπόν το θετικό επιχείρημα του Μάιν είναι λιγότερο ευσταθές απ' όσο φαίνεται, τί συμβαίνει με τον άρνητικό ισχυρισμό ότι ο φασισμός δεν είχε να κάνει με τις κοινωνικές τάξεις; Εφόσον υποστηρίζει πως ο έθνοκρατιστικός εκλογικός του πυρήνας «αποστρεφόμενος» την πάλη των τάξεων,

* Προτιμήθηκε η απόδοση «Ακροβελής Σταυρός», έναντι του διαδεδομένου στα ελληνικά όρου «Σταυρωτά Βέλη», κατ' αναλογία προς τον Άγκυλωτο Σταυρό. (Σ.τ.μ.)

μᾶλλον καλεῖται νὰ ἀποδειξέι ὅτι ὄχι μόνο οἱ φασίστες δὲν στρατολογήθηκαν ποτὲ ἀπὸ κάποια συμβατική θέση στὴν ταξική δομή, ἀλλὰ καὶ ὅτι δίσταζαν ἐπίσης νὰ ἐμπλακοῦν σὲ διενέξεις μὲ τὶς ἄλλες τάξεις. Ὡστόσο, πέρα ἀπὸ μιὰ πολὺ καλὴ πραγμάτευση τῶν ἰταλικῶν ἀγροτικῶν συγκρούσεων, ἡ ταξική πάλι —καὶ στὴν πραγματικότητα οἱ συγκρούσεις κάθε εἵδους— παίζουν ἐλάχιστο ρόλο στὸ βιβλίο τοῦ Μάνν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς Ἰσπανίας, τὴν ὁποία ἐξαιρεῖ ἀπὸ τὶς χώρες ἐκεῖνες ποὺ γέννησαν τὸν μαζικὸ φασισμό. Ἐνας ἄλλος τρόπος νὰ καταδείξουμε τὸ ἴδιο πράγμα εἶναι ἀπλῶς νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα: Τί ἔκαναν οἱ φασίστες παραστρατιωτικοί; Ἐδῶ ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀναπόφευκτη: πολέμοῦσαν ἐναντίον τῶν σοσιαλιστῶν καὶ τῶν κομμουνιστῶν καθὼς καὶ τῶν μορφῶν ταξικῆς ὀργάνωσης ποὺ εἶχαν συγκροτήσει τὰ κόμματα αὐτά. Ὁ Μάνν ὀρθῶς τονίζει πὼς ἡ βία εἶχε γιὰ τοὺς φασίστες μιὰ ἀξία τόσο συμβολική ὅσο καὶ ἐργαλειακή. Ὅμως, ἡ οὐσία εἶναι πὼς ἡ κύρια δραστηριότητα τῶν ἀποσπασμάτων τους ἦταν νὰ καταστρέφουν τὶς ταξικὰ προσδιορισμένες ὀργανώσεις τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Μοιάζει, τότε, κάπως παράδοξος ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς οἱ φασίστες παρακολουθοῦσαν τὴν πάλι τῶν τάξεων ἀπὸ ἀπόσταση: συμμετεῖχαν σὲ αὐτὴν μὲ βίαιο ἐνθουσιασμό.

Μία ἄλλη δυσχέρεια ποὺ προκαλεῖ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Μάνν εἶναι πὼς, καὶ πάλι μὲ ἐξάιρεση τὴν Ἰσπανία, στὴν πράξη περιορίζει τὴν ἐξέταση τῆς δομῆς τῶν τάξεων σὲ ἀστικές βιομηχανικὲς ὁμάδες. Παραδόξως, ἡ σπουδαιότητα τῶν ἀγροτικῶν ταξικῶν δομῶν δὲν μελετᾶται πουθενὰ μὲ συστηματικὸ τρόπο στοὺς *Φασίστες*. Ὅμως, τὰ ἀγροτικά στρώματα κατέχουν ἐξέχοντα ρόλο σὲ μεγάλο μέρος τοῦ πιὸ ἀξιόλογου μαρξιστικοῦ ἔργου γιὰ τὸν φασισμό ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γκράμσι, καὶ οἱ ταξικοὶ ἀγῶνες στὴν ὑπαιθρο ὑπῆρξαν ἀποφασιστικοὶ γιὰ τὴν ἐκκὼλαψη τοῦ φασισμοῦ, ὅπως τονίζει ὁ Πάξτον. Μικροὶ καὶ μεγάλοι γαιοκτῆμονες ὑπῆρξαν σημαντικὸς παράγοντας τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ, καθὼς καὶ τοῦ αὐστριακοῦ φασισμοῦ. Στὴν Οὐγγαρία καὶ τὴ Ρουμανία, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ φασιστικά κινήματα διείδυσαν στὴ βιομηχανικὴ ἐργατικὴ τάξη σὲ βαθμὸ ποὺ δὲν τὸ πέτυχαν ποτὲ δυτικότερα, ἀλλὰ ἀπέτυχαν νὰ κερδίσουν σημαντικὴ ὑποστήριξη ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες. Ὁ Μάνν ὑποδεικνύει πὼς ἡ ὑποστήριξη τῶν προλεταρίων πρὸς τὸν Ἀκροβελὴ Σταυρὸ καὶ τὴ Σιδηρὰ Φρουρὰ μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν ρόλο τοῦ κράτους στὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη σὲ αὐτὲς τὶς δύο χώρες, καθιστώντας τὴν ἐργατικὴ τάξη μέρος τοῦ ἐθνοκρατικιστικοῦ πυρήνα. Ὅμως, ἐνεπλάκη λιγότερο τὸ κράτος στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴ γερμανικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη; Αὐτὸ μοιάζει ἀβάσιμο.

Ὡστόσο τὸ κέντρο τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Μάνν βρίσκεται ἀλλοῦ. Διότι ἡ Οὐγγαρία καὶ ἡ Ρουμανία κατέχουν μιὰ κρίσιμη θέση στὴ συνολικὴ του θεωρία περὶ φασισμοῦ. Ἐδῶ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἐμφανίζεται ἡ ἀποφασιστικὴ ἀπόδειξη ἐναντὶ τοῦ μαρξισμοῦ ἢ ἄλλων ἐξηγήσεων τοῦ φασιστικοῦ φαινομένου ποὺ βασίζονται στὴν πάλι τῶν τάξεων, ἐφόσον, ὄχι μόνο δὲν ὑπῆρξε ἀπειλὴ ἀπὸ τὴν Ἀριστερὰ σὲ καμία ἀπὸ τὶς δύο χώρες, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ἐργατικὴ τάξη προσχώρησε ἐλεύθερα στὴν ὑπόθεσή τῆς «ἐθνικοκρατικιστικῆς ὑπέρβασης». Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ Ἀκροβελὴς Σταυρὸς καὶ ἡ Λεγεὼνα τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαήλ εἶναι τὸ *pièce de résistance* τοῦ συνολικοῦ ἐμπειρικοῦ —καὶ θεωρητικοῦ— τοῦ ἐπιχειρήματος. Ἐδῶ, ὥστόσο, ἡ κατ'οὐσίαν στατικὴ συγκριτικὴ του προσέγγιση ἀποκαλύπτει τὶς ἐλλείψεις της. Διότι αὐτὸ ποὺ ἀγνοεῖ ὁ Μάνν εἶναι ἡ χρονικὴ διασύνδεση ἀνάμεσα σὲς διαφορετικὲς περιπτώσεις τὶς ὁποῖες παρουσιάζει πρὸς ἐξέταση. Τὰ φασιστικά κινήματα στὴν Οὐγγαρία καὶ τὴ Ρουμανία ἀπέκτησαν λαϊκὴ ὑποστήριξη μόνο ἀφοῦ ὁ ναζισμὸς εἶχε ἀνέλθει στὴν ἐξουσία στὴ Γερμανία, καὶ ἡ ἐπίδραση καὶ ἡ αἴγλη τοῦ χιτλερικοῦ καθεστώτος ἀκτινοβολοῦσε σὲ ὁλόκληρὴ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Ἐπειδὴ ἐμφανίστηκαν ἀρκετὰ μετὰ τὴν καταστροφὴ ἢ τὴν ἐξάρθρωση τῶν σοσιαλιστικῶν κινήματων σὲς ἀντίστοιχες χώρες, θὰ μπορούσαν —ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Μάνν— νὰ λειτουργήσουν ὡς ὑποκατάστατα τῆς ἐργατικῆς διαμαρτυρίας, παρὰ ὡς ἀμυντικὴ ἐμπροσθοφυλακὴ ἐναντίον της, κάτω ἀπὸ συντηρητικὰ αὐταρχικὰ καθεστώτα ποὺ ἄφηναν λίγο ἢ καὶ καθόλου χώρο γιὰ τὴν

πολιτική Ἀριστερά. Ὅμως, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἐκπλήρωσαν τὴν κλασικὴ ἱστορικὴ λειτουργία τοῦ φασισμού, ποτὲ δὲν κατέκτησαν τὴν ἐξουσία, διότι ἡ ἐπικρατοῦσα κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων δὲν τοὺς χρειαζόταν πραγματικά. Ἔτσι, ὅπως θὰ ἀνέμενε κανείς, οὔτε ὁ Ἀκροβελὴς Σταυρὸς οὔτε ἡ Σιδηρὰ Φρουρὰ δημιούργησαν κάποια σπουδαία παραστρατιωτικὴ ὀργάνωση. Στὴν καλύτερη περίπτωση, ὁ Β' Παγκόσμιος πόλεμος ἐπέτρεψε στὴ δεύτερη νὰ φωλιάσει γιὰ κάποιους μῆνες στὴ δικτατορία Ἀντονέσκου, προτοῦ συντριβεῖ ἀπὸ αὐτήν, καὶ στὴν πρώτη νὰ ὑπηρετήσῃ ὡς πληρεξούσιος τῶν Γερμανῶν τῆς τελευταίας στιγμῆς, πρὶν καταλάβῃ ὁ Κόκκινος Στρατὸς τὴ Βουδαπέστη. Στὴν πραγματικότητα, ἡ περίπτωση τῆς Οὐγγαρίας καὶ τῆς Ρουμανίας δὲν μποροῦν νὰ φέρουν τὴν ἰδεολογικὴ βαρύτητα ποὺ τοὺς ἀποδίδει ὁ Μάνν. Ἡ ἀπόκλισή τους ἀπὸ τὸ ἰταλογερμανικὸ πρότυπο μᾶλλον ἐξηγεῖ παρὰ κατάρριπται τὴν κλασικὴ λογικὴ ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀνασκευάσῃ ὁ Μάνν.

Ὁ Πάξτον δὲν διαπράττει κανένα τέτοιο σφάλμα. Χωρὶς νὰ φέρνῃ σὲ πρῶτο πλάνο τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικῆς βάσης τοῦ φασισμού, ἐκθέτει ἓνα ἐντυπωσιακὰ διαφορετικὸ σκεπτικὸ. Ὑποστηρίζει ὅτι, καὶ στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γερμανία, οἱ συμμαχίες μεταξὺ τῶν κατόχων περιουσίας στὰ ἀστικά κέντρα καὶ τὴν ὑπαιθρο ὑπῆρξαν τὸ κλειδί ποὺ ἐπέτρεψε στὰ φασιστικὰ κινήματα νὰ «ἀποκτήσουν ρίζες» στὸ πολιτικὸ σύστημα. Ἐκεῖ ποὺ ἀπουσίαζε ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς παράγοντες –τὰ ριζοσπαστικοποιημένα δεξιὰ στρώματα τῶν ἀστικῶν κέντρων ἢ ἡ τρομοκρατημένη τάξη τῶν γαιοκτημόνων–, ὁ φασισμὸς ἀπέτυχε νὰ ἀποκτήσῃ ἐπιρροή. Σὲ καμία περίπτωση ὁ Πάξτον δὲν παρουσιάζει τὸ εἶδος τῶν συστηματικῶν δεδομένων ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίθῃ τὸ βιβλίο τοῦ Μάνν, ὅμως ἡ ἐπικέντρωσή του στὸ σημεῖο τομῆς τῶν ταξικῶν συγκρούσεων σὲ πόλη καὶ ὑπαιθρο παρέχει ἓνα ἱκανοποιητικότερο πλαίσιο γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ δυναμικὴ ἀνόδου τοῦ φασισμού στὶς δύο εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες ὅπου αὐτὸς γνώρισεν τὸν θρίαμβο –καθὼς καὶ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἀπέτυχε στὴ μεσοπολεμικὴ Γαλλία– ἀπὸ μιὰ ἀόριστη καὶ ὑπερεκτεταμένη ἔννοια τοῦ ἐθνοκρατισμοῦ.

Ὅμως ἡ θεμελιωδέστερη διαφορὰ στὸν συλλογισμὸ τῶν δύο βιβλίων εἶναι ὁ ρόλος ποὺ ἀναγνωρίζουν στὴν ἐπαναστατικὴ ἀπειλὴ ἀπὸ τὰ ἀριστερά. Αὐτὴ προβάλλεται ἀπὸ τὸν Πάξτον ὡς ἡ κύρια ἐξήγηση τῆς ἀνόδου τοῦ φασισμού στὶς χῶρες ὅπου αὐτὸς τελικὰ γνώρισε ἐπιτυχία. «Εἶναι οὐσιώδεις», γράφει, «νὰ ἀνακαλέσουμε στὴ μνήμη μας πόσο πραγματικὴ ἔδειχνε ἡ πιθανότητα μιᾶς κομμουνιστικῆς ἐπανάστασης στὴν Ἰταλία τὸ 1921». Παρομοίως, ἐπιμένει ὅτι ἡ νίκη τοῦ Χίτλερ τὸ 1933 μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὴ μόνο στὸ φόντο τῆς ἐξάπλωσης τῆς κομμουνιστικῆς ψήφου στὴ Γερμανία στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1930. Αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση μὲ τὴν ἀπόρριψη τῆς Κόκκινης ἀπειλῆς ἀπὸ τὸν Μάνν ὡς ἀντικειμενικὰ ἀξιοσημείωτης μεταβλητῆς (ἀκόμη καὶ ἂν κατὰ τόπους οἱ κυρίαρχες τάξεις ἀντέδρασαν ὑπερβολικὰ σὲ αὐτήν). Ἀντιθέτως, γιὰ τὸν Πάξτον αὐτὸς ἦταν ὁ κίνδυνος ποὺ καθόρισε τὴν ἄνωθεν ἀποδοχὴ τοῦ φασισμού στὴν ἐξουσία ἀπὸ τὶς συντηρητικὲς δυνάμεις. Ἐκεῖ ποὺ ὁ κίνδυνος ἀπουσίαζε, οἱ προσπάθειες τῶν φασιστῶν νὰ ὑφαρπάξουν τὴν ἐξουσία μὲ παραστρατιωτικά μέσα ἀπὸ τὰ κάτω συνετρίβησαν ἀνεξαιρέτως, ὅχι μόνο στὴν Εὐρώπη ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἡπείρους ἐπίσης – μνημονεύει τὴν καταστολὴ τῶν πρασινοχιτώνων ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Vargas στὴ Βραζιλία καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀναφέρει καὶ παρόμοιες ἀποτυχίες στὴν Ἰαπωνία. Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴ νازیστικὴ κατάκτηση τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς Εὐρώπης, ὁ ἴδιος ὁ Χίτλερ δὲν ἐμπιστευόταν τοὺς κατὰ τόπους ὑπέρμαχους τοῦ φασισμού περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἄλλοι αὐταρχικοὶ ἡγέτες τῆς ἐποχῆς, ἐφόσον δὲν τοὺς εἶχε ἰδιαίτερη ἀνάγκη. Μόνο στὴν Κροατία, ἡ ὁποία δὲν συμπεριλαμβανεται στὴν κατὰ τὰ ἄλλα πλήρη κάλυψη τοῦ Μάνν, τὸ Βερολίνο ἐπέτρεψε τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς ὁλοκληρωμένου ἐγχώριου φασισμού.

Τελευταῖο, ἀλλὰ ὄχι ἔσχατο: πῶς συνδυάζονται τὰ δύο ἔργα ὡς πορτρέτα τῶν φασιστικῶν καθεστώτων; Κατὰ μία ἔννοια, τὸ ἔρώτημα εἶναι ἄδικο, ἐφόσον ὁ Μάνν δὲν πραγματεύεται συστηματικά

παρά μόνο τὸν φασισμό ὡς κίνημα, ὑποσχόμενος νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ πεπραγμένα του στὴν ἐξουσία σὲ ἓνα ἐπόμενο βιβλίο. Ἀλλὰ ἐφόσον αὐτὸ τὸ βιβλίο, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Μάνν, θὰ ἀποτελεῖ μιὰ γενικὴ ταξινομήση τῶν σύγχρονων ἔθνοκαθάρσεων, δὲν εἶναι σαφὲς ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια σὲ ποιοῦ βαθμὸ θὰ συμπληρώνει τοὺς *Φασίστες*. Εἶναι, ὥστόσο, σημαντικότερο ὅτι ὁ Μάνν ἐμφανίζεται νὰ ἀμφισβητεῖ τὸ ἂν κάποια συνολικὴ ἀνάλυση τοῦ φασισμού στὴν ἐξουσία εἶναι πράγματι δυνατὴ, καθὼς, ὅπως λέει, «μιὰ ἐρμηνεία τῶν φασιστικῶν καθεστώτων θὰ περιορίζοταν βασικὰ σὲ δύο περιπτώσεις. Ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυση δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τέτοιους μικροὺς ἀριθμούς». Αὐτὸ μοιάζει παράλογο. Ἐφόσον ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Γερμανία ἦσαν οἱ μοναδικὲς περιπτώσεις μετεξέλιξης τῶν φασιστικῶν κινήματων σὲ φασιστικὰ καθεστῶτα, δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ διεξοδικὴ ἀντιπαράθεσή τους μὲ ἄλλες περιπτώσεις στὸ αὐταρχικὸ ἥμισυ τῆς Εὐρώπης, καὶ ἰδιαίτερα μὲ ἄλλες περιπτώσεις μαζικῶν φασιστικῶν κινήματων ποὺ δὲν παρήγαγαν φασιστικὰ καθεστῶτα, νὰ ἀποκαλύψει σημαντικὰ πορίσματα; Ὁ τρόπος ποὺ ὁ Μάνν συλλαμβάνει ἐννοιολογικὰ τὸ πρόβλημά του δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα τοῦ πότε καὶ γιατί τὰ μαζικὰ φασιστικὰ κινήματα στάθηκαν ἱκανὰ νὰ καταλάβουν τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ πόσο λίγο ἐξετάζονται στὸ βιβλίο τοῦ Μάνν εἴτε ἡ Πορεία πρὸς τὴ Ρώμη εἴτε ἡ ναζιστικὴ *Machtergreifung* [κατάληψη τῆς ἐξουσίας]. Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς ἀπουσίας εἶναι πῶς ἡ ἐξήγησις τῶν φασιστικῶν κινήματων καὶ ἡ ἐξήγησις τῶν φασιστικῶν καθεστώτων ἀποτελοῦν διακριτὰ ἱστορικὰ ζητήματα — οἱ τέσσερις ἀπὸ τὶς ἑξὶ περιπτώσεις τοῦ Μάνν ἦταν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, κινήματα ποὺ δροῦσαν μέσα σὲ καθεστῶτα τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴ δική του ἐκτίμησις, ἦταν κορπορατικὰ καὶ ὄχι φασιστικὰ. Ἡ οὐσία εἶναι ὅτι, ἀνεξαρτήτως κοινωνικῆς σύνθεσης τῶν κινήματων αὐτῶν, τὰ καθεστῶτα προέκυψαν μόνο ὅταν οἱ παραδοσιακοὶ νομεῖς τῆς ἐξουσίας φάνηκαν πρόθυμοι νὰ τοὺς τὴν παραδώσουν. Παραδόξως, λοιπόν, ἐνῶ ὁ Μάνν παραθέτει ἕναν μοναδικὸ πλοῦτο ὕλικό σχετικὰ μὲ τοὺς φασίστες, μιλᾷ ἐντυπωσιακὰ λίγο γιὰ τὸν φασισμό.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους γι' αὐτὸ ἴσως ἔγκειται στὸ ἀρχικὸ του ἀξίωμα ὅτι ὁ φασισμὸς ἦταν ἐπαναστατικὸ φαινόμενο, ἀπ' ὅπου καταλήγει ἐπαγωγικὰ ὅτι ἐὰν τὰ φασιστικὰ καθεστῶτα εἶχαν κατορθώσει νὰ ἀναπτυχθοῦν στὴ γνήσια μορφή τους, θὰ εἶχαν ἐγκαθιδρύσει ἕναν διακριτὸ τύπο μετακαπιταλιστικῆς κοινωνίας. Αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς ὁδηγεῖ σὲ ἓνα παράξενο χάσμα στὸ βιβλίο, ὅπου τὰ πραγματικὰ πεπραγμένα αὐτῶν τῶν καθεστώτων καταλαμβάνουν περιθωριακὴ μόνο θέση στὴν ἀνάλυσή του. Ἐφόσον ὁ Μάνν ἀντιμετωπίζει τὸν φασισμό οὐσιαστικὰ ὡς ἓνα *κίνημα* ὑποκινούμενο ἀπὸ ἰδεολογικοὺς στόχους, μπορεῖ νὰ παρακάμψει τὶς ἀντικειμενικὲς πραγματικότητες τῆς ἐξουσίας του. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον παράξενα ἀποσπάσματα τοῦ βιβλίου γράφει: «Ἐξετάζοντας τὸν φασισμό, τὸ πλέον ἀκραῖο μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν αὐταρχισμῶν, ἐξετάζω λιγότερο τὰ πραγματικὰ καθεστῶτα ἀπ' ὅσο τὰ μελλοντικὰ καθεστῶτα ποὺ ὁραματίζονταν τὰ μεγαλύτερα φασιστικὰ κινήματα». Μιὰ τέτοια προσέγγισις καθιστᾷ ἀδύνατον νὰ ἀναγνωριστεῖ ὁ φασισμὸς ὡς συγκεκριμένο σύνολο πολιτικῶν θεσμῶν. Ἡ δυσκολία εἶναι ἔκδηλη στὴν ἀπόπειρα τοῦ Μάνν νὰ ἀντιπαραβάλλει τὸν φασισμό μὲ ἄλλους τύπους αὐταρχικῶν καθεστώτων, ἢ ὁποῖα ὁδηγεῖ σὲ τέτοιες ἀκατάληπτες διατυπώσεις ὅπως ἡ ἀκόλουθη: «ὁ φασισμὸς δημιούργησε μιὰ ἀσυνέχεια, ἀντιστρέφοντας τὴ ροὴ ἐξουσίας μὲ τὴν προσθήκη ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος “ἀπὸ τὴ βάση πρὸς τὴν κορυφή”, ἐπικεντρωμένου στὶς παραστρατιωτικὲς ὁμάδες καὶ τὸν ἐκλογικισμό (*electoralism*), ἐνῶ παράλληλα ἐνίσχυε τὶς καταναγκαστικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὴν κορυφή». Αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἴσως τὸ ἐντυπωσιακότερο στοιχεῖο σὲ αὐτὸ τὸν ἀσαφὲς δαίδαλο εἶναι ἡ ἀπουσία ὁποιασδήποτε ἀναφορᾶς στὸ κομματικοκρατικὸ σύμπλεγμα ποὺ ἀποτελέσει χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν κλασικῶν φασιστικῶν καθεστώτων.

Τί ὑποκρύπτει αὐτὴ ἡ ἀπροσδόκητὴ ἀδυναμία ἐννοιολογικοῦ προσδιορισμοῦ ἀπὸ ἕναν κοινωνιολόγο τοῦ διαμετρήματος τοῦ Μάνν; Μία ἀπάντησις ἴσως βρίσκεται στὴ δέσμευσή του νὰ ἐξετάζει τὸν

φασισμό ως επαναστατική δύναμη έμπνευσμένη από υπερβατικούς ιδεολογικούς στόχους. 'Από τη στιγμή που τὰ φασιστικά καθεστώτα —με τὰ υβριδικά τους κράτη, που οδηγούσαν σὲ συμβιβασμούς με τὶς συντηρητικὲς ἑλίτ, καὶ συχνὰ σὲ χαοτικὲς συμφωνίες— δὲν ἐγκαθίδρυσαν σαφῶς νέες κοινωνικὲς τάξεις πραγμάτων, μᾶλλον δὲν ἐναρμονίζονται μετὰ τὸ δράμα του. Θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ὑπάρχει ἐδῶ ἓνα πρόβλημα ἐπιστημονικοῦ κλάδου. Τὰ φασιστικά καθεστώτα δύσκολα κατανοοῦνται στὸ πλαίσιο τῶν κανονικῶν κατηγοριῶν τῆς πολιτικῆς κοινωνιολογίας, διότι δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτὰ ὡς ἓνα ἀμετάβλητο σύνολο θεσμῶν, παρὰ μᾶλλον ὡς ἓνα μεταβαλλόμενο συνονθύλευμα, με ἀντιμαχόμενα κέντρα ἐξουσίας καὶ ad hoc συμβιβασμούς, ὅπου εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς σταθερὰ μοντέλα ἀλληλεπίδρασης.

Τὸ βιβλίο τοῦ Πάξτον ξεκαθαρίζει αὐτὸ τὸ σημεῖο μετὰ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία. Σὲ δύο ὑποδειγματικὰ κεφάλαια, ἀνιχνεύει τοὺς διαφορετικούς τρόπους μετὰ τοὺς ὁποίους εἶχε κατὰ καιροὺς διανεμηθεῖ καὶ ἀσκηθεῖ ἡ ἐξουσία ὑπὸ τὸν Μουσσολίνι καὶ τὸν Χίτλερ, ἐξετάζοντας τέσσερις διακριτοὺς παράγοντες: τὸν ἡγέτη, τὸ κόμμα, τὸ κράτος καὶ τὴν «κοινωνία τῶν πολιτῶν» (ἡ ὁποία συχνὰ θεωρήθηκε ἐσφαλμένη ὅτι εἶχε ἐξαφανιστεῖ). 'Ενα ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα σημεία τοῦ ἀπολογισμοῦ ποὺ προκύπτει εἶναι ὅτι καταδεικνύει τὴν σημασία τῆς περιοδολόγησης σὲ κάθε σύγκριση τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ καθεστώτος. Ἀντίθετα πρὸς τὰ δημοφιλῆ στερεότυπα, ὁ Πάξτον δείχνει πῶς στὰ πρῶμα στάδια (ὡς τὸ 1924), ὁ ἰταλικὸς φασισμὸς ἦταν *περισσότερο* βίαιος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο γερμανικὸ, ἀκριβῶς καθὼς τὸ PNF [τὸ ἰταλικὸ Φασιστικὸ Κόμμα] ἦταν ἀρχικὰ σὲ ἰσχυρότερη θέση ἔναντι τοῦ Μουσσολίνι ἀπ' ὅ,τι τὸ NSDAP [Ἑθνικοσοσιαλιστικὸ Γερμανικὸ Ἑργατικὸ Κόμμα] ἔναντι τοῦ Χίτλερ. Ἀργότερα αὐτοὶ οἱ συσχετισμοὶ ἀντιστράφηκαν, καθὼς ὁ Ντοῦτσε ἐδραίωσε τὴν ἐξουσία του καὶ ἔτεινε ὅλο καὶ περισσότερο νὰ ὑποτάξει τὸ κόμμα στὸ κράτος, βασιζόμενος στὴν παραδοσιακὴ γραφειοκρατία γιὰ τὴν (ἐξαιρετικὰ ἀποτελεσματικὴ) ἀστυνομικὴ καταστολὴ ποὺ ἐπέβαλε, παρὰ σὲ ἕναν εἰδικὰ διαμορφωμένο μηχανισμό ὑπὸ τὸν ἑλεγχὸ τοῦ κόμματος, ὅπως στὴ Γερμανία. Στὴν πορεία, ὁ Πάξτον προσφέρει μιὰ πλούσια ἀπεικόνιση τοῦ ἀντιπθέμενου ὅφους τῶν δύο δικτατοριῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1930: «Ἐνῶ ὁ Μουσσολίνι κόπιαζε ἀτελείωτες ὥρες στὸ γραφεῖο του, ὁ Χίτλερ συνέχισε νὰ ἀπολαμβάνει τὸν ράθυμο μποέμικο ντυλετανισμό τῆς ἐποχῆς ποὺ ἦταν φοιτητὴς τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν», ἀποφεύγοντας ὑπομνησμούς, ἀπροσπέλαστος συχνὰ γιὰ τοὺς συνεργάτες του, ἀδιαφορώντας γιὰ ἐπείγουσες ὑποθέσεις τοῦ κράτους, βυθισμένος στὶς προσωπικὲς του ἰδιοτροπίες καὶ τὰ ὄνειροπολήματα.

Ὑπῆρχε λοιπὸν κάποιος κοινὸς «ἀστερισμὸς» τῶν δύο φασιστικῶν θεσμῶν; Ὁ Πάξτον προσφέρει ἀντ' αὐτοῦ μιὰ καθηλωτικὴ εἰκόνα: «Τὰ φασιστικά καθεστώτα λειτούργησαν σὰν ἐποξιδικὴ κόλλα: ὡς ἓνα ἀμάλγαμα δύο πολὺ διαφορετικῶν στοιχείων, τοῦ φασιστικοῦ δυναμισμοῦ καὶ τῆς συντηρητικῆς τάξης πραγμάτων, ποὺ συνδέονταν ἀπὸ τὴν κοινὴ ἐχθρότητα ἔναντι τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς Ἀριστερᾶς, καὶ τὴν κοινὴ προθυμία νὰ μὴ σταματήσουν μπροστὰ σὲ τίποτα προκειμένου νὰ καταστρέψουν τοὺς κοινούς τους ἐχθρούς». Ἡ πρόταση μιᾶς ἐνδημικῆς θεσμικῆς ἀμορφίας ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς τελικῆς ριζοσπαστικοποίησης τοῦ κάθε καθεστώτος ἀπὸ τὸν Πάξτον. Διότι σὲ αὐτὴ ἀκριβῶς τῇ φάσει, ἐν μέσω τοῦ γενικευμένου πολέμου στὴν Εὐρώπη, ὁπότε οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν κομμάτων ἤλεγχαν σημαντικὰ ἐδάφη καὶ θὰ περίμενε κάποιος νὰ ἀποκρυσταλλωθοῦν κάποιες λιγότερο σύνθετες μορφές ἐξουσίας, ἐκδηλώθηκε ἡ ἀταξία στὸ ἀποκορύφωμά της. «Τὸ κατακερματισμένο ναζιστικὸ κυβερνητικὸ σύστημα», γράφει ὁ Πάξτον, «ἄφησε τὰ ριζοσπαστικὰ στοιχεῖα ἀνεξέλεγκτα καὶ τοὺς ἐπέτρεψε νὰ πραγματώσουν τὰ πιὸ σκοτεινὰ τους ἔνστικτα. Ὁ Φύρερ, ἰσάμενος ὑπεράνω καὶ ἐκτὸς τοῦ κράτους, ἦταν ἔτοιμος νὰ ἐπιβραβεύσει κάθε πρωτοβουλία στὴ ζούγκλα τῆς ναζιστικῆς διακυβέρνησης τῶν κατεχόμενων ἀνατολικῶν περιοχῶν».

Ἡ ἴδια ἡ Τελικὴ Λύση ἦταν, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Πάξτον, ἐν μέρει ἀποτέλεσμα ἐνὸς ἀσυντόνιστου

συνόλου έκτοπίσεων πληθυσμῶν ἀπὸ τοὺς κομματικούς σατράπες στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Τίποτα δὲν θὰ ἀπείχε περισσότερο ἀπὸ τὴν εἰκόνα μιᾶς συνεκτικῆς ἰδεολογίας στὴν ὑπηρεσία μιᾶς μονολιθικῆς γραφειοκρατικῆς μηχανῆς. Ὁ Hans Mommsen θεώρησε πῶς ὁ ναζισμός εἶχε μιὰ «ἐγγενὴ κλίση πρὸς τὴν αὐτοκαταστροφὴ» καὶ δὲν ἦταν τυχαῖο ὅτι «γνήσια» φασιστικὰ καθεστῶτα δὲν θεσμοθετήθηκαν ποτέ. Ὁ ριζοσπαστικὰ ἀντιπρογραμματικὸς χαρακτήρας τῆς φασιστικῆς ἰδεολογίας ἀντιστρατεύτηκε κάτι τέτοιο. Ἡ «ἐποξιδικὴ κόλλα» ἦταν ἓνα σύμφωνο κυριαρχίας, ὄχι ἓνα Σύνταγμα — ὁ Χίτλερ ἦταν τόσο ἀδιάφορος γιὰ τὶς τυπικότητες τοῦ τελευταίου, ὥστε οὔτε κὰν μπήκε στὸν κόπο νὰ καταργήσει τὸν καταστατικὸ χάρτη τῆς Δημοκρατίας τῆς Βαϊμάρης.

Ἐνῶ ἡ Ἀνατομία τοῦ Πάξτον παρέχει μιὰ θαυμάσια ἐποπτεία τῆς τροχιάς τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ φασισμού, ἐντούτοις ἀπουσιάζει μιὰ θεμελιώδης διάσταση τῆς «ἐποχῆς τοῦ φασισμού», ὅπως συμβαίνει καὶ στοὺς *Φασίστες* τοῦ Μάνν. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δύο ἔργα δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἱμπεριαλισμό. Ὡστόσο, ὁ μαζικὸς βιομηχανικὸς πόλεμος ὑπῆρξε συγχρόνως ἀποφασιστικὴ προϋπόθεση ἀλλὰ καὶ συνέπεια τῶν φασιστικῶν κινήματων καὶ καθεστώτων. Ὅπως γράφει ὁ Πάξτον, «ὁ πόλεμος ἔπαιξε ἓναν κυκλικὸ ρόλο στὰ φασιστικὰ καθεστῶτα. Τὰ πρῶτα φασιστικὰ καθεστῶτα ἦταν ἐδραιωμένα στὴν ἐξύμνηση τῆς βίας, ἡ ὁποία εἶχε ἐνταθεῖ ἀπὸ τὸν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, καὶ ἡ διεξαγωγή πολέμων ἀποδείχτηκε οὐσιαστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ συνοχή, τὴν πειθαρχία καὶ τὴν ἐκρηκτικὴ ἐνέργεια τῶν φασιστικῶν καθεστώτων». Ὅμως οὔτε ὁ ἴδιος οὔτε ὁ Μάνν ἐξηγοῦν πῶς προέκυψε ὁ πόλεμος στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ὁ Μάνν καταπίαστηκε μὲ τὰ αἶτια τοῦ Μεγάλου Πολέμου στὸν δευτέρου τόμο τοῦ βιβλίου του *Πηγὲς κοινωνικῆς ἐξουσίας*, ἐνῶ ὁ Πάξτον ἔχει δείξει πῶς οἱ μέριμνες γιὰ τὴν ὑπερπόντια αὐτοκρατορία βάρυναν στὸ σκεπτικὸ τῆς ἐξουσίας στὴ Γαλλία τοῦ Βισῦ. Ὅμως, ἂν καὶ ὁ Πάξτον ὀρθῶς ὑπογραμμίζει τὴν ἐμφάνιση τοῦ φασισμού στὶς ἡττημένες ἢ ταπεινωμένες δυνάμεις τοῦ 1918, τὰ συνολικὰ συμφραζόμενα τοῦ διακρατικοῦ ἀνταγωνισμοῦ —στοιχεῖο προφανῶς ἐξίσου θεμελιώδους γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου ὅσο καὶ τοῦ Πρώτου— παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στὴν ἐρμηνεία τοῦ φασισμού ἀπὸ μέρους καὶ τῶν δύο συγγραφέων.

Αὕτῃ ἡ ἀδυναμία ἔχει μιὰ κοινὴ ἐπίπτωση στὰ συμπεράσματα καὶ τῶν δύο βιβλίων. Διότι, μετὰ ἀπὸ τόσες διαφορές, καταλήγουν σὲ πλήρη συμφωνία ὅτι ὁποιοδήποτε φαινόμενο σὰν τὸν ἱστορικὸ φασισμό εἶναι ἀδύνατο νὰ συμβεῖ στὸν σύγχρονο ἀνεπτυγμένο καπιταλιστικὸ κόσμο, λόγῳ τῆς θεμελιώδους σταθερότητας τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας στὴν περιοχή. Ἐν συνεχείᾳ, ὁ κάθε συγγραφέας στρέφεται ἔξω ἀπὸ τὸν καπιταλιστικὸ πυρήνα γιὰ νὰ ἀναζητήσει τὰ κοντινότερα ἀντίστοιχα πρὸς τὸν μεσοπολεμικὸ φασισμό. Ἄν ἡ Λατινικὴ Ἀμερική, τὸ πρῶν σοβιετικὸ μπλόκ, ἡ κεντρικὴ καὶ ἡ νότια Ἀσία δείχνουν νὰ παρέχουν τὸ εὐνοϊκότερο ἔδαφος γιὰ τυχὸν ἐκδήλωση τοῦ φασισμού στὸ μέλλον, τόσο ὁ Μάνν ὅσο καὶ ὁ Πάξτον υἱοθετοῦν μιὰ μετριοπαθεῖ καὶ σκεπτικιστικὴ ὀπτικὴ ὡς πρὸς τὶς πιθανότητες ἀναβίωσης τοῦ φασισμού ἀκόμη κι ἐκεῖ. Οἱ κρίσεις τους εἶναι ἀρκετὰ πειστικές. Ὅμως κανεὶς ἀπὸ τοὺς δύο συγγραφεῖς δὲν ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ ἰσχύει κάτι τέτοιο, διότι καὶ οἱ δύο ἀποτυγχάνουν —ἐν πάσῃ περιπτώσει σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο— νὰ καταγράψουν τὶς θεμελιώδεις γεωπολιτικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῆς σύγχρονης περιόδου καὶ τῆς φασιστικῆς ἐποχῆς. Ὁ ἱστορικὸς φασισμὸς ἀναδύθηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ ἐπαναστάσεων, στὴν ὁποία τὸ κεφάλαιο καὶ τὸ ἔθνος-κράτος ἀποτελοῦσαν συμβιωτικὲς δομές. Ἡ πολυδιάσπαση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς μετὰ τὸ 1914, ἐν μέσῳ μιᾶς γενικότερης στροφῆς πρὸς τὸν προστατευτισμό, τὴν αὐτάρκεια καὶ τὸν μιλιταρισμό, προετοίμασε τὸ ἔδαφος ὄχι μόνον γιὰ ἀκραῖες μορφὲς βίαιου ἐθνικισμοῦ ἀλλὰ ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ὑφεση.

Ὅμως, ὅπως συχνὰ ἔχει τονιστεῖ στὶς σελίδες τοῦ *NLR*, τελευταία φορὰ ἀπὸ τὸν Giovanni Arrighi*,

* "The Social and Political Economy of Global Turbulence", *New Left Review* 20, Μάρτ.-Ἀπρ. 2003, σσ. 5-71. (Σ.τ.μ.)

ἀπὸ τὸ 1945 ἡ βασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου ἔχει διαφοροποιηθεῖ σὲ βάθος ἀπὸ ἐκείνη τῆς μεσοπολεμικῆς ἐποχῆς. Σήμερα τὴν ἀνεπτυγμένη καπιταλιστικὴ ζώνη τὴ χαρακτηρίζουν ἡ ὁλοκλήρωση τῶν ἀγορῶν καὶ ἡ μονοκρατορία τοῦ ἐνὸς κέντρου, παρὰ ἡ αὐτάρκεια καὶ οἱ πολλὰ-ποιοὶ ἱμπεριαλισμοί. Δὲν ὑπάρχει σύγχρονο ἀντίστοιχο μὲ τὸ κυνήγι τῶν ἐξοπλισμῶν μεταξὺ ἀνταγωνιστικῶν καπιταλιστικῶν δυνάμεων, ἢ τὴν πίεση ἐνσωμάτωσης τῶν ἀνήσυχων μαζῶν μέσῳ τοῦ ἀκράϊου ἐθνικισμοῦ, ὅπως στὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Τί ἰσχύει ὅμως γιὰ τὴν ἡμιπεριφέρεια, τὴν ὁποία καὶ ὁ Πάξτον καὶ ὁ Μάνν ἀναγνωρίζουν ὡς τὴν περιοχὴ μὲ τὴ μεγαλύτερη πιθανότητα νὰ ἐκθρέψει νέες μορφές φασισμοῦ; Σὲ αὐτὲς τὶς περιοχές, εἰδικὰ τὴν ὑποήπειρο τῆς Ἰνδίας, μιὰ κατάσταση ἰσορροπιῶν ἐθνῶν-κρατῶν καὶ γεωπολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ παρουσιάζει κάποιες ἀναλογίες μὲ τὴ δεκαετία τοῦ 1930. Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ λείπει εἶναι ἡ ὁποιαδήποτε ἀπειλὴ ἀπὸ μιὰ ριζοσπαστικοποιημένη ἐργατικὴ ἢ ἀγροτικὴ τάξη. Στὴν Ἰνδία ἀντίθετα, τὸ BJP [τὸ ἀκροδεξιὸ ἰνδουιστικὸ κόμμα Μπαράτγια Τζανάτα] ἀνῆλθε στὴν ἐξουσία μέσῳ τοῦ πολιτικοῦ κενοῦ ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ Κόμματος τοῦ Κονγκρέσου, στὸ πλαίσιο τοῦ παγκόσμιου θριάμβου τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ. Στὸ τέλος, τὸ θέμα εἶναι ἴσως ἀπλούστερο ἀπ' ὅ,τι θὰ μᾶς ἔκαναν νὰ πιστέψουμε εἴτε ὁ Πάξτον εἴτε ὁ Μάνν. Διότι εἶναι ἡ κυριαρχία τῶν ΗΠΑ, τόσο στὸν καπιταλιστικὸ πυρήνα ὅσο καὶ στὴν ἡμιπεριφέρεια, ἐκείνη ποὺ ἔχει ἀπομακρύνει κάθε ἄμεση πιθανότητα ἐπιστροφῆς τοῦ φασισμοῦ, μὲ τὸ νὰ ἐξαλείφει τὴν ἀπειλὴ μιᾶς κοινωνίας πέραν τοῦ καπιταλισμοῦ, καὶ νὰ ἀναδιοργανώνει τὶς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ ἴδιες τὶς καπιταλιστικὲς δυνάμεις μὲ αὐστηρὰ εἰρηνικὲς τακτικὲς. Πόσο θὰ κρατήσῃ ἡ *Pax Americana* εἶναι ἓνα πολὺ πιὸ ἀνοιχτὸ ἐρώτημα.

